
UDK 2-67

322

2-67(497.6)

Pregledni članak

Primljeno: 19. IX. 2011.

DAVORKA TOPIĆ STIPIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

davorkats@gmail.com

SEKULARIZACIJA: PRILIKA, OPCIJA ILI IZAZOV ZA MULTIRELIGIJSKO DRUŠTVO U BiH

Sažetak

Rad donosi pregled pristupa teorijama sekularizacije, i to s katoličkoga, pravoslavnoga i islamskoga motrišta. Naglasak je posebice na pojašnjenju fenomena sekularizacije kao mogućega rješenja suživota u višestoljetnim „multi“ sredinama kao što je Bosna i Hercegovina. Također se podastire pregled različitih teorija i izvora sekularizacije polazeći od srednjega vijeka pa do moderne kad se taj proces s osobitom revnosti počeo pratiti. Nudi se i kratko tumačenje pojma sekularizacije kao i njezine aktualizacije i realizacije, i to opet s katoličkoga, pravoslavnoga i islamskoga zrenika, te se govori o njezinoj eventualnoj prihvatljivosti za multireligijska društva.

Ključne riječi: *sekularizacija, sekularizam, katoličanstvo, pravoslavlje, islam, BiH*

Uvod

Sekularizacija je bio i ostao pojam koji se definira uz određene poteškoće. U različitim se autora mogu naći gotovo oprječna tumačenja kada je riječ o prednostima i nedostacima procesa sekularizacije i njezina značenja za razvoj modernoga, suvremenoga društva. Prvotna dihotomija na sakralno i profano, od koje je sve počelo, s vremenom se razvila u pravu ideologiju. Da bismo bolje razumjeli procese čiji je sustvaratelj bila i sama sekularizacija, prvo valja definirati ovaj pojam, istražiti mu izvore, značenja i svojstva.

1. Sekularizacija tijekom povijesti

Pojam sekularizacija dolazi od latinske riječi *saeculum* što znači ovo-svjetočno. Između IV. i V. stoljeća esencijalno je imala dva značenja: kao neodređeno vrijeme (*in saecula saeculorum*) iz kršćanskih molitava i „izvanjski svijet“ u smislu razlikovanja života monaha i života vanjskih svećenika, odnosno onih koji žive u svijetu. Korijene sekularizacije treba tražiti u židovsko-kršćanskoj tradiciji jer je upravo ova, monoteistička, tradicija stvorila dihotomiju stvarnosti na „sakralno“ i „profano“ i omogućila stvaranje intelektualnoga okvira za razvoj ideje i teorije sekularizacije.

Poglavito se u prošlosti rabilo nekoliko značenja termina sekularizacija:

- a) u početku se njome razlikovalo monahe od onih koji žive u svijetu – *saecularis*
- b) od Westfalskoga mirovnog ugovora iz 1648. godine ovim se pojmom označavao prijelaz crkvenih dobara pod upravljanje laika
- c) razgraničavanje između državne i crkvene vlasti (*potestas prima* i *potestas secunda*, Hobbes, Locke)
- d) uključivanje kršćanskih načela sveopće jednakosti (Kant, Hegel)
- e) neizravno značenje deideologizacije¹

Po drugoj tipizaciji pojmu sekularizacije dodaju se značenja:

- a) uznapredovali gubitak relevantnosti religije
- b) potiskivanje crkvenoga autoriteta iz područja svjetovne vladavine

---

¹ Usp. DAVOR RODIN, „Zakašnjela sekularizacija“, *Politička misao*, god. XLVI (2007.), br. 1, str. 6.

- c) istodobno razbaštinjenje i očuvanje kršćanskih dostignuća u okviru sekularne zajednice
- d) pretpostavka za demitologizaciju vjere i „produhovljenje svijeta“
- e) dekristijanizacija i gubitak crkvenosti u stanovništvu²

Ako bi se trebao naći najmanji zajednički nazivnik ovih podjela i tipizacija, odnosno razvoja pojma sekularizacija tijekom povijesti, onda bi se moglo reći da teorije sekularizacije karakteriziraju smanjenje (ili nestanak) društvene, institucionalne i individualne važnosti religije i prijelaz iz jednoga religioznog svijeta (tradicionalno društvo) u nereligiozni svijet (moderno društvo).

Uzmemo li u obzir društvo ili društva koja su se razvijala na današnjem području jugoistočne Europe, onda je nužno naglasiti da je sustav ideja koji se ondje gradio baštiniio prosvjetiteljske ideje, ali u ekskluzivističkome obliku: htjelo se naime stvoriti moderno društvo potpuno isključujući (i to nasilno) religiju iz društvenoga, institucionalnoga i individualnoga života. Ovaj nedostatak religije trebao je, po zamislima „mudraca“, dovesti do nastanka i razvoja „savršenoga društva“ po mjeri čovjeka. I bez Boga.

Larry Shiner u svojoj knjizi naslovljenoj *The Secularization of History* nabraja (opet) pet svojstava ili, bolje reći, povijesnih prijelaza sekularizacije:

- a) sekularizacija kao povijesni gubitak važnosti religije, shvaćena kao gubitak važnosti religije u društvenome i političkom životu
- b) sekularizacija kao desakralizacija svijeta – laicizacija društva i objašnjenje svega izvanreligijskim interpretacijama
- c) sekularizacija kao koincidencija religije i svijeta (povećanje indiferečnosti religijskih zajednica i njihovih članova prema društvu)
- d) sekularizacija kao oslobađanje društva od religije (proces privatizacije religije, porast izvaninstitucionalnih vjerovanja i neprihvatanje religiozne interpretacije svijeta i društva)

² Usp. FRANZ-XAVIER KAUFMANN, *Kako da preživi kršćanstvo*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003., str. 59. – 60.

- e) sekularizacija kao prijenos sadržaja i modela vjerovanja iz religijskoga u laičko područje³

Uzroka sekularizacije mnogo je, no za potrebe ovoga izlaganja dovoljno je navesti samo one koje je izdvojio Jakov Jukić. Po njemu je prvi uzrok sekularizacije *društvena diferencijacija*, a njome se označuje napuštanje mnogih uloga od religijskih skupina i njihovo prenošenje na svjetovne ustanove. Drugi je uzrok *racionalizacija* društva i života. Moderno je društvo ustrojeno prema modelu racionalnosti, a ne moralne krjeposti, čime se moralni život zamjenjuje onim što je racionalno i tehničko. Treći i četvrti uzrok sekularizacije procesi su *urbanizacije* i *industrijalizacije*. Starija je sociologija religije ove uzroke smatrala važnima, dok ih većina današnjih autora drži proizvodom društvene diferencijacije. Istraživanja pokazuju da je grad sekularniji od sela, da su gradska središta sekularnija od predgrađa itd. Peti je uzrok *individualizacija* ljudi u modernome društvu koja se očituje u povećanoj privatizaciji ljudskih života i odluka i u traženju samoidentiteta. Individualizacija u društvu prelazi i na područje religije koja postaje predmetom osobnoga izbora. Sveto se povlači u ljudsku intimu i postaje privatnom „stvari“, a ne javnom brigom kao što je bila prije. Šesti je uzrok *pluralizam*. Nekada se naime na religijskome „tržištu“ nalazila samo jedna Crkva, dok je danas na njemu mnoštvo religija, svjetonazora, ideologija i svaki pojedinac može izabrati za sebe ono što želi, kao što to čini i na svakome drugom tržištu.⁴

2. *Explicatio terminorum*

Kao što nalaže dobar običaj, prije nego se o nekome pojmu počne govoriti, valjalo bi definirati njegovo područje obuhvata i glavne mu odrednice. Za ovaj je rad poglavito potrebno definirati termine sekularizam, sekularizacija, laicizam, sekularna i laička država. Kako se teo-

---

3 Usp. LARRY SHINER, *The Secularization of History*, Abingdon Press, New York – Nashville, 1966., str. 51. – 60.

4 Usp. JAKOV JUKIĆ, „Sekularizacija društva i obitelji“, *Obnovljeni život*, god. 51 (1996.), br. 6, str. 623. – 639.

retičari u tome razilaze, da ne bi došlo do „terminoloških sukoba“, valja donijeti najjednostavnije definicije ovih pojmova.

Sekularizam bi se mogao definirati kao doktrina koja je indiferentna, odbacuje ili odbija religiju i religiozna uvjerenja. Laicizam je (fr. *laicite*) s druge strane koncept sekularnoga društva koji pretpostavlja nemiješanje religije u vladine odluke i obrnuto. To je politički sustav koji karakterizira isključenje crkvene kontrole i utjecaja na vlast. Za sekularizaciju su pak već prije iznesena značenja tijekom povijesti. Stoga se može zaključiti da je laičkoj i sekularnoj državi najmanji zajednički nazivnik isključivanje utjecaja religije na vlast.

Važno je još jednom istaknuti razliku između sekularizacije i sekularizma. Dok sekularizacija pokazuje povijesni postupak prepoznavanja i priznavanja društva u njegovoj svjetovnoj zbiljnosti, dotle sekularizam označuje zatvaranje toga društva u ideološku dovoljnost. Zato su kršćani prihvatili sekularizaciju dok sekularizam nisu.⁵

Koncept sekularne države u liberalno-demokratskoj tradiciji obuhvaća tri tipa odnosa između pojedinca, države i religije. Prvi odnos (između religije i pojedinca) obuhvaća načelo vjerske slobode. U drugome odnosu (između države i pojedinca) vrijedi načelo građanstva. Odnos pak između države i religije obilježen je načelom razdvojenosti.

3. Pretpostavke sekularizacije u Bosni i Hercegovini

Načelo vjerske slobode nalazi se i u nazivu zakona koji uređuje organizaciju crkava i vjerskih zajednica. Za Bosnu i Hercegovinu iznimno je važno načelo odvojenosti religije i države, koje je i potvrđeno u novome zakonu. U članku 14. kaže se naime da država ne može priznati nijednu religiju kao državnu, da ne može intervenirati u unutarnju organizaciju crkava i vjerskih zajednica te da nijedna crkva ili vjerska zajednica ne može biti privilegirana od države. S druge strane potvrđuje crkva-ma i vjerskim zajednicama obavljanje aktivnosti na humanitarnome, socijalnome, zdravstvenome te edukacijsko-formacijskome polju. Ovi-me je BiH prihvatila i inkorporirala načelo odvojenosti između države

⁵ Usp. *isto*, str. 623. – 624.

i religije. Prihvatanje ovoga načela po svoj je prilici, između ostaloga, uzrokovano višedesetljetnom odvojenošću države i religije (neka vrsta ilegale) i europskim iskustvom.

Iskustvo odnosa između države (društva) i religije bilo je različito u različitim dijelovima svijeta. Ovdje nas zanimaju modeli toga odnosa koji su se pojavili u Europi, čiji smo dio, i ono što je bio model u Otomanskome Carstvu, dakle isključivo islamskome svijetu, čiji smo administrativni dio bili.

„U povijesti uspjeha latinskog kršćanstva ne smije se prešutjeti da je prodiranje stranih naroda u prostor rimskog svjetskog carstva dovelo do mnogostrukih razaranja regionalnih kultura i tamo živućeg kršćanstva, ukoliko samo narodi koji su provalili nisu bili kristijanizirani. Širenje islama uništilo je velik dio jezgri antičkog kršćanstva oko Sredozemlja.“⁶ Otomanska je invazija preinačila religijski zemljopis jugoistočne Europe. Nakon okupacije velik je broj katolika pobjegao, a na njihovo mjesto Turci su doveli druge narode, posebice ortodoksne Vlahe, kako bi obrađivali napuštenu zemlju i branili zapadne granice Carstva.

Otomansko Carstvo, koje po definiciji jest teokratsko-vojna država, teorijski je prihvaćalo postojanje drugih religija, poglavito religija Knjige (kršćanstvo i judaizam). Ali nisu ih smatrali jednakima islamu i nisu prezali ni pred čim kako bi ih pravno i politički diskriminirali.⁷ Prelazak s kršćanstva na islam bio je poželjan, dok se smrtnom kaznom kažnjavao prelazak s islama na kršćanstvo. Bilo je zabranjeno graditi nove bogomolje, a kršćani su morali plaćati i posebne namete koji drugi (muslimani) nisu plaćali.

Otomanska vlast u BiH može se promatrati na estetskoj i političkoj razini. Na estetskoj razini BiH je upoznala orijentalne vrijednosti kao što su arhitektura, literatura, kuhinja itd. Na političkoj je pak razini došlo do degradacije političkoga identiteta koji se u BiH formirao tijekom srednjega vijeka. Turci su „trpjeli“ pluralističko društvo,⁸ ali su u isto vrijeme

---

6 F. KAUFMANN, *n. dj.*, str. 33.

7 AA. VV., *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, HKD Napredak, Sarajevo, 1993., str. 27.

8 Ovdje se, naravno, ne može govoriti o pluralističkome društvu kakav mi poznajemo, s prosvjetiteljskim i liberalnim tradicijama. Pluralizam je danas „moderna riječ“ i zbog toga je

činili sve kako bi kompromitirali odnose među različitim religijama, što je rezultiralo strahom za vlastiti identitet, tabuima, sumnjičavosti i alijenacijom koja se sačuvala sve do danas. Zbog ustanaka koji su izbijali u drugoj polovini XVII. stoljeća, godine 1852. Bosna i Hercegovina stavljena je pod izravnu vlast otomanskih vođa koji su odgovarali središnjoj vlasti. Složenosti stanja u BiH pridonosila je i činjenica da je muslimanska manjina bila privilegirana te da je postojao trostruki međunarodni rivalitet: turski, austro-ugarski i srpsko-ruski.

Nakon promjena u prvim desetljećima XX. stoljeća na scenu stupaju režimi koje povijesna znanost imenuje totalitarizmima. I nacisti i komunisti podupirali su moralnu deformaciju ljudskoga bića.⁹ Razlog tomu bio je diskutabilni moralni zahtjev po kojem utopijski ciljevi opravdavaju uporabu svakoga sredstva, bez ikakva unutarnjeg moralnoga kursa koji bi bio kadar definirati kriterije i granice političke vlasti. Komunizam je propao zato što nije održao dana obećanja, dok je politička akcija kompromitirala moralne zahtjeve.¹⁰

Među mnoge svoje ciljeve jugoslavenski je komunistički režim postavio i podčinjavanje religije sustavu. Vjerske se službenike progonilo, a crkveno je vlasništvo nacionalizirano i konfiscirano. Godine 1945. dolazi do zabrane gotovo svih društvenih aktivnosti koje su provodile crkvene institucije, a predmeti kao što su filozofija ili teologija bili su zamijenjeni marksizmom. U takvu se okružju teško može govoriti o sekularnoj ili laičkoj državi. Međutim propast komunističkoga društva dogodila se i zbog činjenice što je to društvo bilo okrenuto prošlosti i revoluciji s kojom se nikakav događaj nije smio mjeriti, ono je bilo „blokirano i apatično [...] društvo bez fantazije i stvaralačkog žara [...] društvo bez budućnosti“, a njegovu je uništenju kumovala i dosada.¹¹

Ideje multikulturalnoga društva, koje je revno njegovala komunistička ideologija, u mnogome se razlikuju od teorija multikulturalno-

---

postala zlorabljena i trivijalizirana. Usp. GIOVANNI SARTORI, *Pluralismo, multiculturalismo e estranei*, RCS Libri, Milano, 2002., str. 19.

9 Usp. ZBIGNIEW BRZEZINSKI, *Il mondo fuori controllo*, Longanesi, Milano, 1993., str. 47. – 48.

10 Usp. *isto*, str. 67.

11 FRANC RODÉ, *Biti i opstati – o kršćanstvu, demokraciji i kulturi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000., str. 55.

ga (multietničkoga, multireligijskoga) društva i zajednicā kakve su se razvile posljednjih tridesetak godina.¹² Po Sartoriju multikulturalno se društvo razvijalo služeći se „tehnikama“ i dostignućima pluralizma, istoga onoga kojim se diči liberalna tradicija.

Bosna i Hercegovina nikada nije ni imala mogućnost pozabaviti se svojim statusom u tome kontekstu jer se za nju odlučivalo u nekim drugim središtima moći. Ni nakon osamostaljivanja to nije bilo moguće jer ratna zbivanja nisu ostavljala prostor za djelovanje.

4. Sekularizacija s kršćanskoga zrenika

„Odnos kršćanstva i sekularizma nije ni izdaleka jednostavno pitanje, pogotovo jer u sebi sadrži nekoliko tvrdokornih nesporazuma koje neki pojedinci namjerno podržavaju.“¹³ Pogotovo se to odnosi na činjenicu da kršćanstvo kao takvo ne želi zanijekati ovozemaljsku stvarnost te ju „ne uništava niti apsorpira“ pa bi sukladno tomu odnos između prirodnoga i Božjega života morao biti skladan.¹⁴ Treba reći, kako to naglašava Jukić, da sekularizacija za kršćanstvo u Europi nije donijela samo nevolje nego je i „očistila kršćanstvo od nekršćanskih sadržaja“ te se stoga može govoriti i o pozitivnim učincima sekularizacije.¹⁵

4.1. Katolički pogled

Papa Ivan Pavao II. u svome obraćanju Europskom parlamentu 11. listopada 1988. progovorio je o dvjema suprotstavljenim teorijama koje su prisutne na europskome tlu. S jedne strane tu je antagonistički ili ateistički humanizam onih koji su nekada osvojili političku i civilnu slobodu rušeći stari religiozni poredak te religiju guraju na rub društva ili ju posve iskorjenjuju. S druge strane vjernici su uvjerenja kako je život po vjeri moguć uz povratak staroga poretka koji pak idealiziraju. Papa

---

12 Svakako, među najistaknutije teoretičare multikulturalnoga društva mogu se ubrojiti Will Kymlicka, Charles Taylor, Iris M. Young, Bhikhu Parekh, ali i kritičari Schmidt, Barry, Schlesinger itd.

13 F. RODÉ, *n. dj.*, str. 25.

14 N. mj.

15 J. JUKIĆ, „Kršćanstvo i sekularizacija“, *Diacovensia*, god. VIII (2000.), br. 1., str. 82.

smatra da nijedan od ovih stavova nema pravo te se zauzima za civilnu slobodu i za potpuno zajamčenu vjersku slobodu.¹⁶ U takvu slobodnom društvu „vjera se može samo okrijepiti odgovarajući na izazove nevjere, a ateizam može provjeriti svoje granice pred izazovom vjere. Ovo načelo autentičnog humanizma moderna Europa crpi iz kršćanskog humusa.“¹⁷

Stav Katoličke crkve zasniva se na crkvenim dokumentima, ponajprije na koncilskoj konstituciji *Gaudium et spes*, kao i na nekim drugim dokumentima kao što su socijalne enciklike, *Doktrinalna nota* o nekim pitanjima vezanima za sudjelovanje katolika u političkome životu, *Kompendij socijalnog nauka* itd. Drugi vatikanski sabor u konstituciji *Gaudium et spes* pozitivno ocjenjuje proces sekularizacije naglašujući autonomiju ovozemnih stvarnosti. „Ako pod autonomijom ovozemnih stvarnosti podrazumijevamo da stvorene stvari pa i sama društva imaju vlastite zakone i vrijednosti koje čovjek mora pomalo otkrivati, primjenjivati i sređivati, onda je sasvim opravdano zahtijevati takvu autonomiju: to je ne samo zahtjev ljudi našeg vremena nego to odgovara i volji Stvoritelja.“¹⁸ Međutim problem je u tome što se iz sekularizacije prešlo u sekularizam, odnosno „ateističku ideologiju, posve zatvorenu za transcendenciju i vrijednosti koje se temelje na religiji“¹⁹.

Biskup Pero Sudar kaže da „Katolička crkva u ovoj zemlji nema potrebe zazirati od demokratskog modela odvojenosti Crkve i države. Dapače, ona je poželjna jer se pokazalo da Crkva tako slobodnije i lakše ostvaruje svoje poslanje.“²⁰ Biskup svoje razmišljanje nastavlja pitajući se „u kojoj će mjeri odredbe Zakona [Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u BiH] biti moguće provesti u društvu koje je spremnost poštivati ljudska prava, pa i pravo na življenje i

16 <http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/speeches/1988/october/documents/hf_jp-ii_spe_19881011_european-parliament_it.html> (svibanj 2011.)

17 <http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/speeches/1988/october/documents/hf_jp-ii_spe_19881011_european-parliament_it.html>; Usp. F. RODÉ, *n. dj.*, str. 27.

18 *Gaudium et spes: Pastoralna konstitucija o crkvi u suvremenom svijetu*, 36, 2.

19 F. RODÉ, *n. dj.*, str. 179.

20 PERO SUDAR, „Katolička crkva u Bosni i Hercegovini: potrebe i perspektive“, *Vrhbosnensia*, god. IX (2005.), br. 1, str. 109.

očitovanje vlastite vjere, teritorijalno i nacionalno omeđilo“²¹. Katoličkoj crkvi treba država u kojoj će se katolici osjećati sigurnim i jednakim u svim svojim pravima, ali i obvezama.²² „Sekularna država nije prepreka Katoličkoj crkvi u njezinu nastojanju da bude u službi rasta vjere svojih vjernika i isto tako u službi drugih građana, a s ciljem ljudskog napretka.“²³ Slično razmišlja i Jukić kad kaže da je sekularizacija pomogla Crkvi da iziđe iz podređenosti i postigne neovisnost.²⁴

Budući je BiH zemlja sa snažnim „multi“ prefiksom: religijskim, kulturnim, etničkim, nema alternative ovim opcijama. Samo država koja će biti zasnovana na načelima demokracije i laičnosti, pri čemu će svakomu biti zajamčena sloboda izražavanja, vjerovanja i ostala prava, može postati mjesto gdje će svi dijelovi cjeline surađivati radi dobrobiti cijeloga društva. U društvu koje je *multietničko, multikulturno, multireligijsko* (ali ne kao što su to pluralistička društva Zapadne Europe) svi moraju biti ne samo tolerantni²⁵ nego i poštivati one koji ispovijedaju drukčiji *credo*. To pak pretpostavlja poznavanje drugoga. Istini za volju, doći na razinu da drugima možemo biti ogledalo potrebno je još mnogo vremena.²⁶

Jednakost svih partnera u dijalogu može biti aktualizirana samo u demokratskome društvu. U određenome smislu tu se misli i na sekularno društvo koje je definirano kao „esencijalni prostor za religijsku i političku slobodu gdje se mogu istraživati religijske i duhovne vrijednosti bez prijetnje po nečiji integritet, nečiji posao ili nečiji život“²⁷. Uspjeh države ovisi o njezinim građanima. Vjerske zajednice mogu pridonijeti, i to već

21 *Isto*, str. 109.

22 *Isto*, str. 110.

23 *Isto*, str. 111.

24 J. JUKIĆ, *Kršćanstvo i sekularizacija*, str. 83.

25 Lat. *tolero* – podnositi, izdržati, održati.

26 Levinas donosi novu i drukčiju viziju odnosa između individuum i kultura: kao odnos među različitim koji su kao takvi prepoznati i vrjednovani. Samo prepoznajući razliku moguće je pokrenuti autentičnu komunikaciju među kulturama, bez hegemonističkih pretenzija jedne prema drugoj. Ovo je važan pogled na eventualne probleme u odnosima kultura, s obzirom na migracijska kretanja u svijetu. <www.filosofico.net/levinas.htm> (svibanj, 2009.)

27 MATO ZOVKIĆ, „Katoličko gledanje na religije u tranzicijskim zemljama“, *Religija i sekularna država*, EAF – MRI – Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo, 2007., str. 43.

čine, obnovi društva. Osnažiti te zajednice znači osnažiti stvaranje stabilne države koja će poštivati dostojanstvo svake ljudske osobe.²⁸

Za državu kao što je Bosna i Hercegovina sekularna država može biti prilika. „Sekularno društvo ne tumači se, ne realizira se, ni kao antivjersko ni kao ciljano i angažirano ne-vjersko, ono nije protubožansko niti protuvjerničko! Naprotiv, sekularno društvo ili sekularna društva Europe nakon II. svjetskog rata pokazala su se kao pozitivna tekovina, kao jedna otvorena, kooperativna i inkluzivna realnost naspram mnoštva religijskih segmenata i entiteta, ali i naspram vjerskih izazova i zahtjeva koji su se pojavili na modernoj europskoj pluralističkoj sceni.“²⁹

Međutim, iako se autori slažu da ovakav ustroj jest ili može biti prilika, postavlja se pitanje zašto je tako teško definirati proces sekularizacije u Bosni i Hercegovini. Jedan od odgovora glasi: budući da se na ovim područjima nastanak i formiranje nacionalnih država dogodio relativno kasno, zbog toga su procesi i demokratizacije i sekularizacije bili otežani. U ovakvoj složenoj situaciji došlo se do stadija u kojem su crkve i vjerske zajednice postale politički predstavnici vlastitoga naroda (surogati).³⁰ „U religijama nije moguće razlikovati vladajuće i one kojima se vlada. U religijama su svi vjernici kao djeca božja jednaki, a razlike postoje samo između *vjernika*, *ateista* i *inovjeraca*, a to nije ni političko niti demokratsko razlikovanje. U tim su uvjetima građani drugih vjera u današnjim nacionalnim državama na Balkanu politički marginalizirani. Načelo vjerskoga identiteta analogijom je preneseno na nacionalni identitet.“³¹

4.2. Pravoslavni pogled

Sekularizacija iz pravoslavne optike mogla bi se definirati kao proces emancipacije društva od crkvenoga tutorstva i ograničenje utjecaja koji je imala religija na društvenome, političkome i civilizacijskome planu.³²

²⁸ *Isto*, str. 45.

²⁹ ENES KARIĆ, „Sekularna država, civilno društvo i religijske zajednice u Bosni i Hercegovini“, *Vrhbosnensia*, god. IX (2005.), br. 1, str. 101.

³⁰ Usp. D. RODIN, *n. dj.*, str. 7.

³¹ *N. mj.*

³² Usp. ZORAN KRSTIĆ, „Historia Magistra vitae est – pregled teološkog prevrednovanja procesa sekularizacije“, *Teme*, god. XXXIV, siječanj – ožujak 2010., str. 239.

Na pravoslavnim je terenima bio prisutan pad „religijskoga ponašanja“ (posjeti crkvi, liturgija, post, molitva) pa se može reći da je proces sekularizacije i ateizacije društva doveo do smanjenja broja deklariranih vjernika.³³ Istraživanje koje je provedeno 1982. godine u niškoj regiji pokazalo je ne samo propadanje religijske prakse nego i njezino postupno nestajanje. Naime postotak onih koji su prakticirali obrede i koji su vjerovali u dogme kretao se od 0,16% do 10,32%.³⁴

Pravoslavna je crkva obitelj samostalnih crkava koju na okupu drži jedinstvo u vjeri i zajedništvo svetih sakramenata. Nema jedinstvene figure koja bi bila jednaka papi, a carigradski patrijarh ima samo počasni naslov ekumenskoga patrijarha. Većina je crkava nacionalnih jer su u pravoslavnim zemljama Crkva i država bile tijesno povezane. Svaka autokefalna pravoslavna crkva, uglavnom vezana za povijest, tradiciju i kulturu naroda, ima i osobitosti koje ne umanjuju njezinu pravovjernost. Te se osobitosti ne pokazuju u dogmatici i obredima koliko u povijesnome, kulturnome, političkome i drugome poslanju Crkve. „Bogoslovi, historičari i sociolozi religije nisu u saglasju povodom broja i tipa osobenosti srpskog pravoslavlja, osim što se slažu da one počinju tamo gde se radi o nacionalnom doživljavanju pravoslavlja i o sintezi između našeg narodnog duha i učenja crkve. Iz susreta crkve sa narodnom dušom i iz procesa njihovog međusobnog prilagođavanja ‘rodilo se ono što se može zvati narodnom verom, a što je kod nas, ne bez razloga, nazvano srpskom verom.’“³⁵

Kad se govori o srpskoj pravoslavnoj vjeri i Crkvi, najčešće se iznose njezine karakteristike koje su nastale dugogodišnjom simbiozom različitih razina vlasti. Među te karakteristike svakako ulazi i činjenica da je pravoslavlje pridonijelo približavanju naroda, države i Crkve. Riječ je o tzv. simfoniji, skladnosti između države i Crkve, svjetovne i svete vlasti. „Kao rezultat sraslosti pravoslavlja, crkve i države, srpski je narod, sem

33 Usp. MIRKO BLAGOJEVIĆ, „Religiozna Evropa, Rusija i Srbija: juče i danas. Argumenti empirijske evidencije: slučaj Srbije“, *Filozofija i društvo*, br. 3, 2008., str. 242.

34 Usp. DRAGOLJUB ĐORĐEVIĆ, „Sekularizacija i pravoslavlje“, *Kultura*, br. 65-67, 1984., str. 384., <<http://www.zaprokul.org.rs/CasopisKultura/Search.aspx?author=Dragoljub%20%C4%90or%C4%91evi%C4%87>>

35 D. ĐORĐEVIĆ, „Sociološki uvid u kulturu pravoslavlja“, *Teme*, god. XXIV (2000.), br. 1-2, str. 169.

svetih arhijereja, mučenika monaha i žena, kanonizovao, proglasio za svece i svoje vladare, naročito one iz dinastije Nemanjića (ukupno 22 kanonizacije).“³⁶

Analizira li se vrijeme nakon Drugoga svjetskog rata, onda se može reći da su se Srbi odvojili od svoje vjere i Crkve. Razloge tomu neki autori vide u socijalističkoj i komunističkoj ideologiji koja se s posebnom revnosti obrušila na vjeru, ali i u činjenici da je Srpska pravoslavna crkva bila „slabo i tromo vođena i iskazivala je preteranu lojalnost, i sama pojačavala negativne posledice ratnog pustošenja i boljševičke torture“³⁷ te se slabo oduprla utjecaju i pritiscima službene politike. Stoga se može reći da je utjecaj i značenje srpskoga pravoslavlja bio marginaliziran pa se i religioznost „spustila“ među marginalne društvene skupine.

Kako je već rečeno, u drugoj polovini 80-ih godina XX. stoljeća dolazi do desekularizacije ili, točnije, deateizacije srpskoga društva, čemu su kumovale i druge promjene u društvu. Tako je religioznost u Srbiji (bez Kosova i Metohije) od 1975. do 1980. godine bila 25%, dok se u razdoblju od 1991. do 1993. godine popela na 42%.³⁸ Međutim nepobitno je da se današnji trend razvoja društava u kojima djeluje Srpska pravoslavna crkva nalazi na „civilnome kolosijeku“ te da će ulogu vjere i Crkve u svemu tome morati odrediti sama Srpska pravoslavna crkva, i to određujući se „ili kočničarem ili pospješivačem“ procesa. Stoga je zalaganje za povratak religije u područje javnoga apsurdno jer je ona već ondje. Ali zalaganje za povratak u područje državnoga već je pozivanje i prizivanje određenih anakronih političkih ideologija.³⁹

...pravoslavni su često bili isuviše nekritični u odnosu prema prošlosti, a posljedica je toga bila stagnacija. Danas se više ne smijemo i dalje nekritički ponašati. Sve viša razina učenosti, sve češći dodiri sa zapadnim kršćanstvom, prijetnja sekularizma i ateizma prisiljavaju ovovjeke pravoslavne da pomnije proučavaju svoje naslijeđe i razlikuju predaju od predaje [...] potrebno je također izbjegnuti pogreške starovjeraca ali i pogreške „žive Crkve“: dok su prvi upali u krajnji konzervativizam koji nije

36 D. ĐORĐEVIĆ, „Sociološki uvid...“, str. 170.

37 *Isto*, str. 171.

38 M. BLAGOJEVIĆ, *n. dj.*, str. 246.

39 Z. KRSTIĆ, *n. dj.*, str. 244.

dopuštao nikakve promjene, drugi su činili duhovne kompromise koji su uzdrmali predaju [...] današnji pravoslavni vjernici možda imaju priliku točnije uočiti razlike nego su to imali tokom mnogih stoljeća njihovi prethodnici; a upravo im dodir sa Zapadom pomaže jasnije sagledati što je to što je neophodno u njihovu naslijeđu.⁴⁰

5. Sekularizacija u islamskoj optici

Po Kur'anu islam je posljednja i prava objavljena vjera. Shvaćen je kao globalna kultura s vjerskom matricom (umumiyya).⁴¹ To znači da vjerska dimenzija uključuje i legitimira sve druge: sudsku, političku i društvenu. Odnosi koji nastaju s drugim religijama stvaraju se pod ovim utjecajem. Pripadnici drugih religija mogu ostati na islamskome području ako prihvaćaju muslimansku političku vlast i društvenu superiornost. To je učinkovita tolerancija.

Islamska vjera vidi čovjeka u njegovoj cjelini i time utječe na sva područja njegova života. Za muslimane ispovijedanje vlastite vjere definirano je preko dvaju elemenata: vjerovanja – *akaid* i normativnoga islamskog sustava – *shari'a*. Govori li se pak o institucionalizaciji islama u sekularnoj državi, onda uvijek treba imati na umu da je nemoguće biti musliman bez prihvaćanja šerijata.⁴² Kad je riječ o vjerovanju, nijedna država, laička ili nelaička, ne može utjecati na unutarnji čovjekov život. S druge strane normativni islamski sustav mora se promatrati u optici izravno zainteresiranoga za ove norme. Šerijatski zakon sadrži vjerske, moralne i pravne norme. Što se tiče vjerskih i moralnih normā, one ne mogu biti ograničene u sekularnoj državi. Što se pak pravnih normā tiče, a u praksi je riječ o sankcijama, potrebna je intervencija države. U sekularnoj državi postoji pravni i zakonski sustav što znači da norme i pravila šerijatskoga zakona ne mogu biti aplicirane. Međutim one ostaju relevantne i neograničene. To u praksi znači da na snazi ostaju šerijatska pravila i norme, samo što

40 TIMOTHY WARE, *Pravoslavna crkva*, Prosvjeta, Zagreb, 2005., str. 157.

41 Iscrpniji pogled na islam, a time i na položaj drugih religija, osobito kršćanskih, u islamskim zemljama donosi KHALED AKASHEH, „Položaj kršćana u zemljama s muslimanskom većinom“, *Vrhbosnensia*, god. IX. (2005.), br. 1, str. 35. – 55.

42 Usp. FIKRET KARČIĆ, „Islam u sekularnoj državi: primjer Bosne i Hercegovine“, *Religija i sekularna država*, EAF – MRI – Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo, 2007., str. 31.

se sankcije ne primjenjuju. Forma i vjerski aspekt ovih normā ostaje, ali pravno-zakonski dio izostavljen je.⁴³ Kad se to dogodi u islamskome zakonu, pravna se norma transformira u religijsko-moralnu normu. Vrijednosti koje štiti šerijatsko pravo trebaju se poštivati i u laičkoj državi, ali bez pravnih posljedica. Aspekt vjerskih islamskih normā (*dijaneten*) na snazi je, no pravni se aspekt (*kada'en*) ne primjenjuje.⁴⁴

Sljedeće je pitanje institucionalizacija islama u laičkoj državi. Model odnosa koji je postojao između države i religije sve do modernoga doba bio je organsko jedinstvo – *din ve devlet* – religija i država. Međutim laička država traži jasno razlikovanje ovih stvarnosti. Kako bi se održala razlika, potreban je institucionalni islamski okvir različit od države. Ovaj je okvir sastavljen od uleme (vjerski učitelj), vakufa, obrazovanja i šerijatskoga zakona. Nakon Drugoga svjetskog rata zabranjena je primjena šerijatskoga zakona, dok su sve druge institucije ostale aktivne.

Kao važan dio institucionalnoga života šerijatski je zakon bio u središtu raznih rasprava. Tijekom povijesti šerijatski su sudovi bili ili državni ili zabranjeni. U određenom se razdoblju mislilo da će se uspjeti pronaći i neki srednji put te su tako i neki članovi islamskoga svijeta u BiH razmišljali o uvođenju šerijatskoga zakona za određena područja muslimanskoga života. Ovaj je pokušaj okarakteriziran kao iluzoran jer bi takvo islamska zajednica bila svedena na status vjerske manjine. Za muslimane u Bosni i Hercegovini, kao i u ostatku Europe, takav je što neprihvatljivo; oni žele imati status građana, a ne vjerske manjine.⁴⁵

Važne osobe koje pripadaju bosanskohercegovačkomu islamskom svijetu⁴⁶ slažu se da laička država može zadovoljiti duhovne potrebe islamske zajednice. Prihvaćaju da pravila islamskoga zakona ostanu samo kao pravila za vjerski i moralni život. Predlažu da se šerijatski zakoni rabe pri interpretaciji, u obrazovanju, savjetovanju i u različitim alternativnim islamskim institucijama⁴⁷ (ostaje nada da one ne će biti paralelne državnim institucijama).

43 Usp. *isto*, str. 32.

44 Usp. *n. mj.*

45 Usp. *isto*, str. 33. – 34.

46 Usp. E. KARIĆ, *n. dj.*, str. 97. – 103.

47 Usp. F. KARČIĆ, *n. dj.*, str. 35.

Islamska je zajednica u Bosni i Hercegovini 2005. godine objavila Platformu Islamske zajednice u BiH za dijalog. Važan je to i pozitivan korak za rješavanje problema, nesuglasica i nesporazuma koji postoje. Prvi dio Platforme bavi se međuvjerskim dijalogom. Potvrđuje se da muslimani „priznaju prava drugima na slobodno vjerovanje i manifestiranje vjere. To pravo im je dao Uzvišeni Bog, jedno je od zaštićenih vrijednosti u šerijatu, a primjenjivano je ovisno od društvenih i historijskih okolnosti u kojima su muslimani živjeli sa drugima.“ Platforma nadalje potvrđuje da je „slobodno manifestiranje religije i poštivanje drugačijeg uvjerenja i religijske prakse“ bitan „aspekt postizanja modernih demokratskih standarda“ dodajući da to znači „nastavljanje višestoljetne prakse u BiH u kojoj su ljudi različitih religijskih uvjerenja živjeli i manifestirali svoju religioznost“. I ovdje se ponavlja pomalo mitska slika o Bosni i Hercegovini kao o zemlji „stoljetne tolerancije“ i suživota te ju se uzima za model tolerancije. Mnogi su i na Zapadu prihvatili tu sliku. Međutim iznimno je važno reći da se koncept današnje tolerancije ne može prebaciti u prošlost niti metodološki niti u sadržajnome smislu.⁴⁸

U Platformi se traži da „svaka zajednica i crkva mora osuditi i sankcionirati pojedince ili skupine iz svojih redova koji šire vjersku mržnju, negativno govore i omalovažavaju vjerovanja drugih ili potiču netoleranciju i netrpeljivost prema pripadnicima drugih vjera ili uvjerenja“. Ovo su načelo neke vjerske zajednice već odavno prihvatile. Papa Ivan Pavao II. činio je to hrabro, bez straha, ispovijedajući i tražeći oprost za zla koja su neki katolici u prošlosti počinili.⁴⁹

Platforma tvrdi da islamska zajednica ne će voditi dijalog samo sa zajednicama i osobama koje vrijeđaju islamsku doktrinu. Dokument predviđa mogućnost razgovora o svim pitanjima, ali ne podupire organiziranje zajedničkih molitava.⁵⁰ Također se predviđa i mogućnost akademske suradnje organiziranjem simpozija i razmjenom profesora. Naglašava se važnost crkava i vjerskih zajednica u procesu pomirenja, stvaranja

48 Usp. MARINKO PERKOVIĆ, „Tolerancija - mogućnost ili nužnost? Tolerancija je temeljna norma u pluralističkom društvu“, *Vrhbosnensia*, br. 2, 1998., str. 229. – 248.

49 Usp. LUIGI ACCATTOLI, *Quando il Papa chiede perdono*, Mondadori, Milano, 1999.

50 Ovo se nepodupiranje odnosi na obredne i doktrinalne razlike koje postoje u crkava i vjerskih zajednica.

dijaloga i suživota u multietničkoj Bosni i Hercegovini. „Dijalog i suživot nisu naša taktika niti intelektualna naslada već strateško opredjeljenje jer u njima vidimo jedini način svoga opstanka.“ Ovom se rečenicom tvrdi da je dijalog i suživot jedini način opstanka te se toliko na njemu i inzistira. Postavlja se pitanje: Ako bi postojao kakav drugi način „opstanka“, bi li dijalog i suživot i dalje bio strateška odluka? Dijalog bi trebao postojati zbog čisto antropoloških razloga (iako djelomično i zbog opstanka) jer se čovjek ne može ni roditi ni biti pokopan bez drugoga. S tim u vezi Levinas je izvrsno obrazložio važnost Drugoga za naš život.⁵¹

Sekularizacija je zahvatila gotovo čitav svijet, međutim islamski se dio svijeta uvijek odupirao tim „trendovima“. Kao razlog za to navodi se oprječnost sekularizacije i teologije islama (što se dalo vidjeti iz koncepta društva razvijenoga u islamu). Istina je također da se sekularizacija poistovjećuje s ideologiziranom slikom – sekularizmom – i da muslimani strahuju od mogućega utjecaja Zapada. Proces sekularizacije bio je zahvatio Egipat, Iran i Tunis, ali su te zemlje ponovno doživjele „buđenje islama“, a uzrok je upravo to što islamska društva nikada nisu imala iskustvo odvojenosti religijskih zajednica od države.⁵²

Diskreditiranje i, u nekim slučajevima, svrgavanje sekularnih paradigmi s prijestola posebno su slikoviti i uočljivi u islamskom svijetu. Iranska revolucija, pojava novih islamskih republika u Iranu, Afganistanu i Sudanu i upotreba islama i od strane muslimanskih vlada i od opozicije, potvrđuju prisustvo i moć islama u muslimanskim društvima. To direktno izaziva, a neki bi rekli prijeti, sekularnijim obrascima razvoja i izgradnje nacija u muslimanskim državama.⁵³

Iako odvajanje vjere od politike nije bilo potpuno, uloga islama u državi i društvu znatno se smanjila. „Većina je vlada zadržala umjerenu islamsku fasadu, ugrađujući poneko pozivanje na islam u svoje ustave

51 Usp. JOSIP OSLIĆ, „Etika drugoga u Emmanuela Levinasa“, *Bogoslovska smotra*, god. 71 (2001.), br. 1, str. 17. – 54. Za konzultaciju Levinasove bibliografije vidjeti također <www.uvh.nl/levinas>.

52 <<http://tolerancija6.bos.rs/blog/?p=199>> (srpanj 2011.)

53 Usp. JOHN L. ESPOSITO, „Islam i sekularizam u XX st.“, *Znakovi vremena*, br. 16., 2002., str. 1, <http://www.sim.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=81:islam-i-sekularizam-u-xx-stoljeu-john-l-esposito&catid=47:islam-uope&Itemid=92> (srpanj 2011.)

kao, naprimjer, da vladar mora biti musliman ili da je šerijat jedan od izvora zakona, čak i kada to u stvarnosti nije bio.⁵⁴ Vlade su uglavnom zamijenile islamsko pravo pravom nadahnutim zapadnim zakonodavstvom, međutim muslimansko obiteljsko pravo (o braku, razvodu i naslijeđu) ostalo je na snazi iako je bilo reformirano. U islamskoj je tradiciji pravo u mjerodavnosti uleme (vjerskih stručnjaka), dok su moderne reforme bile proizvod vlada i parlamenata pa ulema često nije igrala nikakvu ulogu ili je bila posve marginalizirana. „Obrazac autoritarnih modernizirajućih vlada i prozapadnih elita koje su definirale ulogu i pravac države i koje su nametale zapadne modele razvoja (ideje, vrijednosti i institucije) činili su se ustanovljenim životnim činjenicama. I zaista, mnogi su bili zaključili da će muslimani svoju ulogu igrati na stabilnoj sekularnoj sceni.“⁵⁵ Međutim, kao što je poznato, to se nije dogodilo.

6. Sadašnje stanje u Bosni i Hercegovini

Godine 2004. u Bosni i Hercegovini na snagu je stupio Zakon o vjerskim slobodama i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica. Ovim je zakonom regulirana materija koja se tiče crkava (katoličke i pravoslavne) i vjerskih zajednica (židovske i muslimanske). U odnosu na zakon koji je bio na snazi do 2004. godine došlo je do znatnih promjena.

Članak 10 t. 3. kaže da crkve i vjerske zajednice imaju pravo „osnivati kulturne, karitativne, zdravstvene i odgojno-obrazovne ustanove čiji su osnivači država ili...“, dok se u članku 14. t. 4. potvrđuje da „država *može* na temelju jednakosti prema svima, davati materijalnu potporu crkvama i vjerskim zajednicama za očuvanje kulturne i povijesne baštine, zdravstvene djelatnosti, obrazovne, karitativne i za socijalne usluge koje pružaju“⁵⁶. Problem koji se ovdje javlja jest formulacija *može* čime se na samome početku ostavlja nedefiniran prostor izjednačenosti svijju.

Crkve i vjerske zajednice u području obiteljskoga, roditeljskoga prava i prava djeteta mogu obavljati službu humanitarne, socijalne i zdravstvene

54 J. L. ESPOSITO, *n. dj.*, str. 2.

55 *N. mj.*

56 TOMO VUKŠIĆ, „Država i religijske zajednice u Zakonu o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u BiH“, *Vrhbosnensia*, god. IX (2005.), br. 1, str. 81.

pomoći, odgoja i obrazovanja u skladu s odgovarajućim zakonima koji uređuju ta prava i materiju (Zakon o slobodi vjere, čl.14, t. 5).

Kad je pak riječ o vjeronauku, u čl. 4. Zakona o slobodi vjere jamči se pravo na vjersku pouku, a vršit će ju osobe koje na tu službu imenuje službeno tijelo ili predstavnik njegove Crkve ili vjerske zajednice. Vjerska se pouka ima pravo provoditi kako u vjerskim ustanovama tako i u javnim i privatnim predškolskim ustanovama, osnovnim školama i višim razinama obrazovanja.

Ovim se zakonom omogućuje veća prisutnost religije u javnome životu nego što je to bio slučaj u socijalizmu, što je opet posljedica demokratskih promjena u bosanskohercegovačkome društvu. Sada je pak potrebno osigurati uvjete u kojima se prakticiranje i ispovijedanje vjere, bilo javno, privatno, kolektivno ili pojedinačno, ne će zlorabiti za dnevnopolitičke ciljeve.

Umjesto zaključka

U procesu prepoznavanja i prihvaćanja drugoga moraju sudjelovati svi. Nažalost, posljednjih godina najveći autoriteti islamske vjerske zajednice izlaze u javnost s konceptom nacionalne države, odnosno pokušavaju si priskrbiti ono što nisu kadri drugima dati. Govoreći na jednom skupu islamske zajednice u Srbiji reis-l-ulema Islamske zajednice u BiH Mustafa efendija Cerić reče:

Ukoliko Evropa nama, Bošnjacima, ne osigura da možemo imati pravo na život, vjeru, slobodu, imetak i čast, i mi ćemo morati na Balkanu i u Evropi tražiti da sami sebi osiguramo svoje ekskluzivno pravo, ako nam ga ne budu mogli osigurati. Zato Evropa ne smije da nas gura da i mi imamo zahtjev nacionalne ili islamske države. Mi nećemo ni nacionalnu, ni islamsku državu na Balkanu. Mi hoćemo da budemo građani ravnopravni i individualno i kolektivno. Da živimo u toj Evropi, ali da nam se ne događa Srebrenica i genocid... Kada to budemo imali i kada nam se to ostvari, onda nećemo ni pomišljati na nacionalne niti na islamske države i nećemo, kao što su Jevreji morali da traže sebi pravo da imaju svoju isključivo jevrejsku državu u Palestini.⁵⁷

57 Predavanje dr. Mustafe ef. Cerića, reisa iz BiH u Velikoj sali Mešihata, <<http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=19501>> (travanj 2009.)

Nadati se da su ove riječi izgovorene samo kako bi se održao visok moral vjerske zajednice koja je manjina. Nadati se također i da ovo nije akcijski plan za budućnost.

Odvojenost vjerskih zajednica od države za bosanskohercegovačko društvo može biti prilika. Prilika za prihvaćanje, zaštitu i obranu drugoga, jer tako štitimo i branimo sebe. Kako je naglasio biskup Sudar, u demokratskome modelu sekularizacije i Crkva lakše ispunjava svoje poslanje. Sve religije prisutne na području Bosne i Hercegovine religije su Knjige, ispovijedaju vjeru u jednoga Boga i svoje spasenje ostvaruju po odnosu s drugim. Iako su, po tumačenju svetih spisa, načini spasenja različiti jer se Božja prisutnost i Njegova milost ostvaruju na različite načine, ono što nas čini sličnima treba biti na prvome mjestu.

Literatura

- AA. VV., *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, HKD Napredak, Sarajevo, 1993.
- ACCATTOLI, LUIGI, *Quando il Papa chiede perdono*, Mondadori, Milano, 1999.
- AKASHEH, KHALED, „Položaj kršćana u zemljama s muslimanskom većinom“, *Vrhbosnensia*, god. IX. (2005.), br. 1.
- BLAGOJEVIĆ, MIRKO, „Religiozna Evropa, Rusija i Srbija: juče i danas. Argumenti empirijske evidencije: slučaj Srbije“, *Filozofija i društvo*, br. 3, 2008.
- BRZEZINSKI, ZBIGNIEW, *Il mondo fuori controllo*, Longanesi, Milano, 1993.
- ĐORĐEVIĆ, DRAGOLJUB, „Sekularizacija i pravoslavlje“, *Kultura*, br. 65-67, 1984.
- ĐORĐEVIĆ, DRAGOLJUB, „Sociološki uvid u kulturu pravoslavlja“, *Teme*, god. XXIV (2000.), br. 1-2.
- ESPOSITO, JOHN L., „Islam i sekularizam u XX st.“, *Znakovi vremena*, br. 16., 2002.

- *Gaudium et spes: Pastoralna konstitucija o crkvi u suvremenom svijetu*
- JUKIĆ, JAKOV, „Kršćanstvo i sekularizacija“, *Diacovensia*, god. VIII (2000.), br. 1.
- JUKIĆ, JAKOV, „Sekularizacija društva i obitelji“, *Obnovljeni život*, god. 51 (1996.), br. 6.
- KARČIĆ, FIKRET, „Islam u sekularnoj državi: primjer Bosne i Hercegovine“, *Religija i sekularna država*, EAF – MRI – Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo, 2007.
- KARIĆ, ENES, „Sekularna država, civilno društvo i religijske zajednice u Bosni i Hercegovini“, *Vrhbosnensia*, god. IX (2005.), br. 1, 2005.
- KAUFMANN, FRANZ-XAVIER, *Kako da preživi kršćanstvo*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003.
- KRSTIĆ, ZORAN, „Historia Magistra vitae est – pregled teološkog prevrednovanja procesa sekularizacije“, *Teme*, god. XXXIV, siječanj – ožujak 2010.
- OSLIĆ, JOSIP, „Etika drugoga u Emmanuelu Levinasa“, *Bogoslovska smotra*, god. 71 (2001.), br. 1.
- PERKOVIĆ, MARINKO, „Tolerancija - mogućnost ili nužnost? Tolerancija je temeljna norma u pluralističkom društvu“, *Vrhbosnensia*, br. 2, 1998.
- RODÉ, FRANC, *Biti i opstati – o kršćanstvu, demokraciji i kulturi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000.
- RODIN, DAVOR, „Zakašnjela sekularizacija“, *Politička misao*, god. XLVI (2007.), br. 1.
- SARTORI, GIOVANNI, *Pluralismo, multiculturalismo e estranei*, RCS Libri, Milano, 2002.
- SHINER, LARRY, *The Secularization of History*, Abingdon Press, New York – Nashville, 1966.

- SUDAR, PERO, „Katolička crkva u Bosni i Hercegovini: potrebe i perspektive“, u *Vrhbosnensia* god. IX (2005.), br. 1.
- VUKŠIĆ, TOMO, „Država i religijske zajednice u Zakonu o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u BiH“, *Vrhbosnensia*, god. IX (2005.), br. 1.
- ZOVKIĆ, MATO, „Katoličko gledanje na religije u tranzicijskim zemljama“, *Religija i sekularna država*, EAF – MRI – Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo, 2007.
- WARE, TIMOTHY, *Pravoslavna crkva*, Prosvjeta. Zagreb, 2005.
www.uvh.nl/levinas>
<http://tolerancija6.bos.rs/blog/?p=199>>
www.filosofico.net/levinas.htm>
<http://www.zaprokul.org.rs/CasopisKultura/Search.aspx?author=Dragoljub%20%C4%90or%C4%91evi%C4%87>>
<http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=19501>>
http://www.sim.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=81:islam-i-sekularizam-u-xx-stoljeu-john-l-esposito&catid=47:islam-uope&Itemid=92>